

B JAARBOEK BILDERDIJK

2022

Reizen in de tijd van Bilderdijk

B JAARBOEK
BILDERDIJK
2022

Hilversum
Verloren
2022

Redactie:

Rick Honings (hoofdredacteur), Lotte Jensen, Gert-Jan Johannes & Ton van Kalmthout

Redactieadres:

Rick Honings

Universiteit Leiden

Leiden University Centre for the Arts in Society (LUCAS)

Arsenaalstraat 1,

2311 CT Leiden

Contact:

r.a.m.honings@hum.leidenuniv.nl

Abonnementenadministratie:

Uitgeverij Verloren, Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum

Jaarabonnement:

Voor slechts € 20,00 per jaar wordt u lid van de Werkgroep *Bilderdijk* en ontvangt u informatie over lezingenmiddagen en incidentele uitgaven. Bovendien ontvangt u ons rijk geïllustreerde *Jaarboek Bilderdijk* met artikelen over allerlei figuren en gebeurtenissen uit de decennia rond 1800.

Losse nummers van het *Jaarboek Bilderdijk* kunnen worden besteld via Uitgeverij Verloren.

Op het omslag:

Olieverfportret van Willem Bilderdijk, 1815, door Mattheus Ignatius van Bree. Collectie Vereniging 'Het Bilderdijk-Museum', Leiden.

Uit de tijd van trekschuit en diligence. Schoolplaat door J.H. Isings. Groningen: J.B. Wolters. Particuliere collectie.

ISBN 9789464550337

© 2022 De redactie en de auteurs

Uitgeverij Verloren

Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum

www.verloren.nl

Omslagontwerp & typografie: Rombus/Patricia Harsevoort, Hilversum

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoud

Redactioneel	7
<i>Een nieuwe lente, een nieuw begin? De reis van Betje Wolff en Aagje Deken naar Frankrijk in 1788</i> Marita Mathijssen	11
<i>Een Nederlander in het Parijs van Napoleon, 1802-1804. Adriaan van der Willigen, generatiegenoot van Willem Bilderdijk</i> Boris Berg	27
<i>Bilderdijk aan boord van Het Rendier</i> Marinus van Hattum	40
<i>De paspoorten van heer 'Belderdeck' en 'Madame von Heusden'</i> Mart van Duijn	49
<i>'Tusschen de aarde en de maan'. Willem Bilderdijks Eene aanmerkelijke luchtreis (1813) als voorloper van moderne sciencefiction</i> Alina Viermann	53
<i>Een dubbel geluk. De huwelijksreis van Willem de Clercq en Caroline de Clercq-Boissevain in 1818</i> Ton van Kalmthout	67
<i>Naar het 'Verlokkend Oost'. De onderzoeksreizen van Carl Ludwig Blume in Indië</i> Rick Honings	87
<i>Het verdwenen landschap. Fietsen in de sporen van Bilderdijk</i> Eveline de Bruin	104

<i>De oude tronk en het cedertwijgje. Een ongepubliceerd voorbericht en een nooit gebruikt vignet voor een bundel van Vrouwe Bilderdijk</i> Marinus van Hattum	112
<i>Zwakheden des hoogen ouderdoms? Korte aanmerkingen op Bilderdijks Korte aanmerkingen</i> Roland de Bonth	118
Boekbespreking	
'Rampennationalisme' (over Fons Meijer, <i>Verbonden door rampspoed. Rampen en natievorming in negentiende-eeuws Nederland, 2022</i>) Joseph Paardekooper	136
<i>Ode aan het rijm</i> (gedicht) Adriaan van Dis	140
Personalia	145

Redactioneel

Dit *Jaarboek Bilderdijk* heeft als thema: reizen. Dat is niet toevallig. Bilderdijk heeft tijdens zijn bewogen leven heel wat reizen gemaakt. De coronapandemie die de afgelopen jaren de wereld – ook Nederland – in zijn greep had en plotseling onze mobiliteit beperkte, heeft velen doen inzien hoezeer we aan reizen gewend en verslaafd zijn geraakt. Op reis gaan is voor velen verbonden met het idee van vrijheid, nieuwsgierigheid, ontspanning en het verbreden van je horizon. Voor Bilderdijk gold dat zeker niet; hij verafschuwde het reizen en bleef bij voorkeur thuis. De enige reis waarvoor je hem 's nachts wakker mocht maken, was de laatste tocht, zoals hij in zijn vers 'Doodsgedachten' (1824) dichtte:

Elken oogwenk zag ik 't sterven
(Reisbegeerig) voor my staan.
Nooit een ochtend glom my aan,
Nooit een nacht kon 't veld ontverven,
Of ik dacht naar 't graf te gaan.

Voor een dichter die zo gehecht was aan thuis als Bilderdijk, was hij opvallend reislustig. Zoals bekend werd hij in 1795 verbannen, waarna hij een decennium in Engeland en Duitsland leefde. Weliswaar betekende die verbanning een onvrijwillige reis, maar volgens sommige onderzoekers was die toch niet geheel onwelkom: ze verlostte hem in één klap van zijn vrouw en zijn schulden. Londen kon hij nog wel waarderen en de Engelsen vond hij braaf, eerlijk, werkzaam van geest en lichaam en gediensstig. Hij was gecharmeerd van hun trouw aan en liefde voor hun vorst. Was zijn vaderland niet in gevaar, zo schreef hij in een van zijn brieven, dan had zijn hart kunnen ademhalen en was de Engelse grond hem de aangenaamste van Europa geweest. Voor Bilderdijk zou Engeland ook voor altijd de plaats blijven waar hij Katharina Wilhelmina Schweickhardt had leren kennen, de liefde van zijn leven.

Duitsland, waar hij in 1797 met Wilhelmina naartoe verhuisde, kon hem heel wat minder bekoren. 'Hier verwoest de dampkringlucht/ Vel, en vleesch, en ingewanden;/ Boom- en veld- en akkervrucht;/ En – de schoonste pareltanden.' Hij ver-

Tekening die Bilderdijk van zichzelf in Engeland maakte, behorend bij een brief aan Maria Petronella Elter-Woesthoven, 22 augustus 1795. Collectie Literatuurmuseum, Den Haag.

afschuwde het Duitse eten, de Duitse kachels en de Duitse dekbedden, om over de bevolking nog maar te zwijgen. In latere jaren ging hij nog vaak tekeer tegen *Mofrika*, waar hij het ongelukkigst was geweest. Dat oordeel hield ongetwijfeld verband met het feit dat hij in zijn Duitse jaren aanvankelijk gescheiden van Wilhelmina leefde, omdat ze ongetrouwd waren. Doordeweeks woonde en werkte Bilderdijk in Brunswijk, en in het weekend bezocht hij zijn geliefde in Hildesheim en later Peine. Over de urenlange tocht per paard door zompige moerassen uitte hij menige klacht. Daar kwam nog bij dat Wilhelmina en hij in deze tijd meerdere kinderen verloren. Toen hij in 1806 kon terugkeren naar Nederland, was hij blij als een klein kind, al kwam zijn schip in een hevige storm terecht, waardoor het zeewater in zijn scheepskooi doordrong en hij koorts opliep. Maar toen hij eindelijk ‘uit d’ontstui- men vloed, / Hsollands vasten wal’ had betreden, was hij verrukt, al voegde hij eraan toe dat hij thuisgekomen was om ‘na zoo veeljarig sterven’ nu echt dood te gaan.

Verschillende bijdragen aan dit *Jaarboek Bilderdijk* gaan over aspecten van Bilderdijks reizen. Zo behandelt Marinus van Hattum zijn tocht aan boord van *Het*

Rendier. Conservator Mart van Duijn bespreekt twee reispaspoorten uit de Leidse Bilderdijk-collectie, terwijl Alina Viermann onderzoekt in hoeverre Bilderdijsk imaginair reisverhaal *Eene aanmerkelijke luchtreis* uit 1813 als voorloper van science-fictionromans kan worden gelezen. Eveline de Bruin beschrijft de reis die ze in coronatijd in Bilderdijsk voetsporen naar Duitsland maakte en toont foto's van het 'verdwenen landschap'.

De andere bijdragen gaan over reizen van tijdgenoten. De bijdrage van Marita Mathijssen, waarmee dit *Jaarboek Bilderdijk* opent, behandelt de tocht van Betje Wolff en Aagje Deken in 1788 naar Frankrijk. Boris Berg schrijft over de reis van Adriaan van der Willigen naar het Parijs van Napoleon in de jaren 1802-1804, terwijl Ton van Kalmthout de huwelijksreis van Willem de Clercq bespreekt, wiens getranscribeerde dagboek onlangs na jarenlange inspanningen digitaal beschikbaar kwam. Rick Honings ten slotte neemt de koloniale onderzoeksreizen van Carl Ludwig Blume in Indië onder de loep. Samen geven deze bijdragen een beeld van het reizen in Bilderdijsk tijd, de tijd van trekschuit en diligence.

Het nummer wordt afgesloten met twee artikelen die buiten het themadossier vallen: een bijdrage van Marinus van Hattum over een ongepubliceerd voorbericht

Bilderdijkianen bewonderen het beeldje van Bilderdijk dat sinds 2016 de 'Beeldentuin' van het Leidse Academiegebouw siert. Van links naar rechts: Henk Eijssens, Rick Honings, Kees van der Staaij en Heleen Gall. Foto: Hans van Hattum, 10 juni 2022.

van Bilderdijk en een artikel van historisch taalkundige Roland de Bonth over Bilderdijks *Korte aanmerkingen op Huydecopers Proeve van taal- en dichtkunde*. Verder een boekbespreking en de tekst van de ‘Ode aan het rijm’ die Adriaan van Dis in 2012 in de Bavokerk voordroeg ter gelegenheid van de Haarlemse Bilderdijk-lezing.

Graag wijzen we u op onze nieuwe website: www.willembilderdijk.nl. Hier leest u meer over onze activiteiten. We waren verheugd dat op vrijdag 10 juni 2022 tientallen belangstellenden naar Leiden waren gereisd voor een rondleiding in de Bilderdijkkamer in het Leidse Academieggebouw. Hopelijk is het, nu corona enigszins achter ons ligt, ook in het nieuwe jaar mogelijk om weer vaker samen te komen.

We wensen u veel leesplezier en hopen u in 2023 weer bij onze activiteiten te begroeten.

Een nieuwe lente, een nieuw begin?

De reis van Betje Wolff en Aagje Deken naar Frankrijk in 1788

Marita Mathijsen

Ik ben groot tot in mijne fouten zelf

Betje Wolff

Twee welgestelde dames stapten eind maart 1788 in de koets die hen naar Frankrijk zou brengen. De schrijfsters Betje Wolff (1738-1804) en Aagje Deken (1741-1804) hadden besloten het roer om te gooien. Hun villa, hun boeken en hun prentenverzameling lieten ze achter in Beverwijk; hun zaakwaarnemer Christiaan Nissen kreeg de opdracht voor de verkoop te zorgen.¹ Ook in de koets stapte een Franse dame, Caroline Victoire Ravanel. Daarmee begon de eerste buitenlandse reis van de twee schrijfsters, die op dat moment beiden zo rond de overgangsjaren zaten: Betje was vijftig jaar oud, Aagje 47. De leeftijd van de Française was 37. De koets moet stampvol geladen zijn geweest, want ze waren van plan zich definitief in Frankrijk te vestigen.² Behalve de nodige kleding en accessoires zullen er toch ook wel boeken meegegaan zijn die te dierbaar waren voor de verkoop: Wolff dweepte met Alexander Pope, met Jacobus Bellamy, met Lucretia van Merken, ze kende werk van Voltaire, ze had Madame De Genlis vertaald. Misschien zaten er ook wat persoonlijke herinneringsobjecten in een doos, zoals tekeningen van Betje uit haar Vlissingse jeugd, of een portretje van de overleden echtgenoot van Betje, dominee Wolff.³ Misschien wat dierbare brieven van Betjes hartsvriendin Coosje Busken. Waarschijnlijk ook exemplaren van hun eigen werk, en dat was heel wat. Als Betje alle apart gedrukte publicaties van haar hand had meegenomen, zou dat om ongeveer 55 werken gaan.⁴ Van Aagje zouden er zeven titels in de boekenkist zitten, en dan waren er nog de twaalf boeken die ze samen hadden geschreven, waaronder de populaire *Economische liedjes* (1781) en *Historie van Mejuffrouw Sara Burgerhart* (1782), beide al vóór hun vertrek ettelijke malen herdrukt.⁵ Ze reden met een eigen koets, maar het is niet duidelijk of ze een koetsier meenamen uit hun toenmalige woonplaats Beverwijk en of ze met eigen paarden vertrokken. In elk geval konden ze zich dat veroorloven, want door hun goedverkopend werk en door wat erfenissen zaten ze er warmpjes bij.

Portretten van Betje Wolff en Aagje Deken uit 1784. Prent door A.A.J. Cardon naar tekening van W. Neering. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

Als reden voor hun vertrek wordt meestal aangegeven dat ze op de vlucht gingen voor het politieke klimaat in de Republiek, dat in deze jaren bepaald niet gunstig was voor denkers met Verlichtingsideeën over democratie. Diegenen onder hen die zich tegen de macht van de regentenregering en het gebrek aan invloed van de burgerij keerden, noemden zich patriotten. Nadat de Vierde Engelse Oorlog in 1784 desastreus was afgelopen voor de Republiek, kregen de patriotten de overhand. Ze hadden in het hele land vrijkorpsen opgericht om meer inspraak af te dwingen. Daarin kregen ze steun van de Staten van Holland. Patriotten uit de kennissenkring van Betje en Aagje waren bij politieke activiteiten betrokken. Ze kenden mogelijk Pieter Vreede en Wijbo Fijnje, die in 1785 een ontwerp opstelden voor een democratische staatsregeling. Dat ontwerp had geleid tot verdere escalatie. Patriotten en orangisten kwamen tegenover elkaar te staan en de stadhouder zette het leger in om de patriotse vrijkorpsen te beteugelen. Een burgeroorlog werd gevreesd. Toen volgde het incident met de aanhouding van de echtgenote van de stadhouder bij Goejanverwellesluis. Ze vond dat haar man lamelendig optrad en riep de hulp in van haar grote broer, koning Frederik Willem II van Pruisen. Die snelde zuslief tegemoet met een groot leger. Alle hervormingen die steden en Staten van Holland hadden doorgevoerd, werden teruggedraaid. In het najaar van 1787 was alles weer bij het oude. Vooral nadat Amsterdam capituleerde, op 10 oktober, sloegen tal van patriotten op de vlucht, de meesten naar de Zuidelijke Nederlanden of naar Frankrijk. Onder hen waren vrienden van vrienden van het vriendinnenstel.

Betje Wolff en Aagje Deken zullen achteraf het politieke klimaat aangeven als voornaamste reden voor hun vertrek, zoals blijkt uit latere verzoeken om financiële ondersteuning. Nog vanuit Frankrijk vroeg Betje in 1795 aan de ‘Provisioneele Representanten van Holland’ om uitkering van het pensioen waar zij als weduwe van dominee Wolff recht op had. Zij gaf daarin aan dat zij in 1788 ‘haar Vaderland ontweken is, deels, om in het zachte Fransche klimaat haare zwakke gezondheid te herstellen; maar voornamelyk, om zich het laatste Staatsbestuur te onttrekken; met rede beducht, of niet haare alom bekende zucht voor Vryheid, & de rechten haares Vaderlands, haar aan nog erger beledigingen zouden blootstellen, dan zy, meermaal, & in eigen persoon, onderging’.⁶ Weer wat later dienden de dames samen een verzoek om een gratificatie in, en daarbij lieten ze Betjes zwakke gezondheid ongenoemd. Zij beweerden de vaderlandse grond te hebben verlaten omdat zij niet bij machte waren ‘getuigen te zyn van de verongelykingen, den smaad, den hoon, de verdrukking, het geweld & het lyden hare mede Patriotten aangedaan; – zelf daar in te moeten deelen, & in ’t midden dier schrik toneelen een diep stilzwygen te bewaaren’.⁷ Zo stellen zij het achteraf dus voor: ze zouden bang zijn geweest voor boosaardige aanvallen, ze konden er niet tegen te zien hoe hun medepatriotten gekweld werden en ze moesten hun mond houden – of beter: hun pen neerleggen.

Anonieme prent van patriotten die 16 september 1787 Utrecht verlaten. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

Reden voor vertrek

In een polemiëk tussen Myriam Everard en Joost Rosendaal (gevoerd tussen 2004 en 2007) vallen beide auteurs elkaar aan over de interpretatie van het vertrek van de dames Wolff en Deken. Volgens Everard zou Rosendaal beweerd hebben dat hun negenjarig verblijf in Frankrijk ‘eerder een langgerekte kuurreis dan een politieke ballingschap’ was. Nu neemt Rosendaal die woorden nergens in de mond. Hij schrijft alleen dat het gezonde klimaat en de banden die de Franse reisgenote Ravel met haar familie had, zwaarwegender lijken te zijn geweest voor het vertrek dan het politieke argument.⁸ Everard legt de nadruk op de patriotse netwerken van de schrijfsters en stelt dat ze in Frankrijk hun contacten met die kringen aanhielden, en dus bij de ‘echte’ vluchtelingen horen: zij verlieten het vaderland vanwege hun banden met patriotten en hun revolutionaire denkbeelden, en zij hielden die banden aan.

Andere auteurs die over deze kwestie geschreven hebben, laten de afkeer van het repressieve klimaat het zwaarst tellen. Behoefte aan geestelijke vrijheid zou de voornaamste reden zijn geweest, volgens een van hun biografen, Hendrika Ghijzen.⁹ Welke zienswijze is geldig? Waren het vooral politieke redenen of vooral persoonlijke? In elk geval liepen de dames geen gevaar voor arrestatie. Weliswaar had met name Betje behoorlijk duidelijke patriotse taal gesproken in haar vers *Vrijheid blijheid* uit 1786, tot vervolging zou zoiets geen aanleiding hebben gegeven.¹⁰ Nu wil dat ook weer niet zeggen dat ze zich veilig konden voelen. Er waren opstootjes van Oranjegezinden, bij kennissen van kennissen waren ramen ingegooid en in heel het land heerste een gespannen sfeer. Vrees was dus wel gegrond. Maar de gezondheid van de ziekelijke Betje (zij spreekt zelf van haar 'aandoenlyk lichaam') moet zeker ook een factor van betekenis zijn geweest en aanleiding hebben gegeven tot lange gesprekken. Zou zij beter gedijen in een ander klimaat?

De komst in huis van de Franse voormalige juffrouw van gezelschap, gouvernante of huishoudster Caroline Victoire Ravel moet daarbij een belangrijke, zo niet doorslaggevende factor zijn geweest.¹¹ Van deze Ravel is vrijwel niets bekend, alleen dat zij in 1751 is geboren, dat ze in Heeze gewoond had en de weduwe was van Charles Ferdinand Rinsby, scheepskapitein in dienst van de Republiek, en dat ze een broer in het Franse Trévoux had, een stadje in de buurt van Lyon. Over Rinsby zijn er helemaal geen gegevens. Betje was met Ravel in contact gekomen in mei 1787. Deze had toen een brief geschreven aan de bekende schrijfster waarin ze haar hulp inriep. Betje zag haar als een 'ongelukkige' die ze wel moest helpen en zo kwam deze bij de dames in huis.¹² Een nichtje van Betje dat al enige jaren bij de dames inwoonde, trouwde in juli van dat jaar, dus er was plek gekomen voor een nieuwe gast.¹³

Daarna gingen de gebeurtenissen snel. Betje raakte in augustus in een diepe depressie, omdat er een lasterschrift tegen haar verschenen was waarin de draak gestoken werd met de oprechtheid van haar godsdienstige gevoelens. Dat had tot allerlei roddels geleid.¹⁴ In oktober 1787, na de capitulatie van de patriotten, hoorden Wolff en Deken van de grote stroom vluchtelingen die richting de Zuidelijke Nederlanden en Frankrijk was getrokken. Dat moet hen enorm hebben aangegrepen. Heeft Ravel toen de loftrumpet gestoken over Bourgondië? Heeft zij gesuggereerd om daar een nieuw leven te beginnen, op het mooie en rustige platteland, aan de Saône, waar een Verlichtingsgeest heerste maar verder nog alles in tamelijke pais en vree verkeerde? Waar de vriendinnen rustig zouden kunnen werken aan hun boeken, waar ze gezonde lucht zouden inademen, van de natuur konden genieten, buiten de tegenstellingen in hun vaderland konden leven? Geld was het probleem niet: met de opbrengst van hun Beverwijkse villa konden ze een nieuw huis in Frankrijk kopen en hun boeken zouden kunnen blijven verschijnen

Op reis gaan is voor velen verbonden met het idee van vrijheid, nieuwsgierigheid, ontspanning en het verbreden van je horizon. Voor Bilderdijk gold dat zeker niet; hij verafschuwde het reizen en bleef bij voorkeur thuis. Voor een dichter die zo gehecht was aan thuis als Bilderdijk, was hij opvallend reislustig. In 1795 werd hij uit Nederland verbannen, waarna hij een decennium in Engeland en Duitsland leefde. Over de urenlange tocht per paard door zompige Duitse moerassen uitte hij in zijn brieven en gedichten menige klacht.

Dit *Jaarboek Bilderdijk* gaat niet alleen over aspecten van Bilderdijks reizen, maar bevat ook bijdragen over de Franse reis van Betje Wolff en Aagje Deken, over de huwelijksreis van Willem de Clercq en de reizen van de natuuronderzoeker Carl Ludwig Blume in Nederlands-Indië. Samen geven deze bijdragen een beeld van het reizen in Bilderdijks tijd, de tijd van trekschuit en diligence.

In 1984 verscheen het eerste nummer van het tijdschrift *Het Bilderdijk-Museum*. Met ingang van 2020 is het tijdschrift omgevormd tot een jaarboek. Het wordt uitgegeven door de Werkgroep Bilderdijk van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden. Over de instemming van Bilderdijk zelf met dit alles maken we ons geen illusies. Zijn motto was immers: 'Neen, Waarheid haalt men niet uit boeken en doktoren!'

9 789464 550337

verwacht. *W*
geest, doch
legensstraalde
Vriendschap
en complimenten
Wu^amië d
Dit woord is
wederom by
aan, de
meen worden
of opz een
is eigenlijk
de lengten
dorp, een
daante der
zag, in de
Schnovograph